

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXV

WARSZAWA 2017

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)
Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN *emeritus*)
Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN *emeritus*), Jarosław Dumanowski (UMK),
Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze),
Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW *emeritus*),
Jerzy Kowalczyk (ISz PAN *emeritus*),
Jerzy Kruppé (IA UW *emeritus*), Raimo Pullat (Tallinn University *emeritus*),
Wojciech Szymański (IAE PAN *emeritus*), Andrzej Wyrobisz (IHS UW *emeritus*)

Adres Redakcji:
„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121
Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl
(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2016:

Jerzy Kruppé (Uniwersytet Warszawski)
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN)
Maria Nietyksza (Uniwersytet Warszawski)
Patrycja Prządka-Giersz (Uniwersytet Warszawski)
Piotr Taracha (Uniwersytet Warszawski)
Jerzy Urwanowicz (Uniwersytet w Białymstoku)

Skład i łamanie:
Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:
Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 13,5. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w sierpniu 2017 r., druk ukończono
w październiku 2017 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

M i r o s ł a w M a r c i n k o w s k i, Wyroby fajansowe z manufaktur w Królewcu (koniec XVII–początek XIX w.)	295
J o a n n a D ą b a l, Angielskie fajanse dekorowane motywem wierzby (<i>Willow pattern</i>) w świetle badań archeologicznych w Gdańsku	309
A n d r z e j K o w a l c z y k, Znaleźiska nowożytnych naczyń kamionkowych z badań wykopaliskowych z terenu Polski	319
E w e l i n a W i ę c e k, Butelki kamionkowe znalezione na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie	331
A l e k s a n d r a L i s, Zasób źródeł archeologicznych dla studiów nad garncarstwem nowożytnym na Mazowszu	343
N a t a l i a R u d y k a, Kołty jako element sztuki jubilerskiej dawnej Rusi. Stan i perspektywy badań	353
M a g d a l e n a B i s, Nowożytne naczynia szklane znalezione w Warszawie — możliwości i ograniczenia badań	371
E l ż b i e t a M a z u r, Warszawa przełomu XIX i XX wieku we wspomnieniach pań z kręgu zamożnej inteligencji — Jadwigi Waydel-Dmochowskiej i Stefanii Podhorskiej-Okolów	397

RECENZJE

<i>Partizipative Erinnerungsräume. Dialogische Wissensbildung in Museen und Ausstellungen</i> , red. Felix Ackermann, Anna Boroffka, Gregor H. Lersch — Camilla Badstübner-Kizik, Edmund Kizik	407
Piotr Plisiecki, <i>Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Tomasz Związek	410
Marian Surdacki, <i>Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku</i> — Tadeusz Srogosz	420
Maciej Trzeciecki, <i>Ceramika płocka między XI a XIX wiekiem. Studium archeologiczne</i> — Dariusz Poliński	423

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Mariusz Lubczyński, <i>Szlachta powiatu ksiąskiego za ostatnich Jagiellonów. Struktura majątkowa</i> — Piotr Kardys	431
Daria Bręczewska-Kulesza, Agnieszka Wysocka, <i>Sielanka bydgoska „dzielnica ogród”</i> — Elżbieta Mazur	433

KRONIKA NAUKOWA

Mazowieckie Spotkania Archeologiczne. Spotkanie 3 — „Archeologia i historia żydowskiego Mazowsza”, Warszawa, 21 marca 2017 r. — K a l i n a S k ó r a 435

Autor, na podstawie wiadomości z ksiąg sądowych i rejestru poborowego, ustalił prawie 100% szlachty dziedziczącej w powiecie w tymże roku. Było to 211 majątków, z czego 51% stanowili właściciele jednej posiadłości, a 10,43% ponad czterech wsi. Generalnie więc zwiększyła się liczba zamożniejszych posesjonatów. Strukturę majątkową w 1563 r. badacz ustalił na podstawie rejestru poborowego, pomocniczo wykorzystując rekognicje podatkowe i księgi sądowe. Ponownie (jak dla okresu o 30 lat wcześniejszego) odnotowano koncentrację własności ziemskiej. Tylko ok. 42% szlachty miało jedną posiadłość, natomiast aż 16,8% ponad cztery wsie.

Reasumując, wyniki uzyskane przez Mariusza Lubczyńskiego różnią się od rezultatów Andrzeja Wyczańskiego, co nie powinno dziwić wobec przyjętych, odmiennych granic powiatu. I choć w najnowszych badaniach przewagę szlachty średniej również potwierdzono, to nie była tak znacząca, jak w przypadku ustaleń poprzednika. Takie wnioski były obecnie możliwe dzięki uwzględnieniu bardziej szczegółowych źródeł, niż przebadane przez A. Wyczańskiego dla całego województwa krakowskiego. Nakreślone zjawiska wskazują, że koncentracja własności ziemskiej była zapewne jednym z głównych problemów społeczności szlacheckiej w XVI wieku (263 majątki w powiecie ksiąskim w roku 1510 wobec 137 około 1563 r., z czego wynikało odpowiednio aż o 48% mniej dziedziców szlacheckich na przestrzeni ok. 50 lat).

W swoich rozważaniach Autor dopuszcza możliwość podobnych zmian na innych terenach ziem polskich, o starym osadnictwie, gdzie niemożliwa była aktywna polityka rozdawnicza króla i które były intensywnie zagospodarowywane dopiero w późnym średniowieczu. M. Lubczyński zakłada też możliwość przemieszczania się szlachty nieposesjonatów, np. do stołecznego Krakowa, oferującego inne formy utrzymania, dzierżawienia dóbr królewskich i kościelnych, a także emigracji na ziemie ruskie, podejmowania służby w wojsku lub u możnych. Podkreśla, iż musiała istnieć presja wykupu dóbr ziemskich przez możniejszych i korzystne dla sprzedających ceny na ziemię. To ostatnie zjawisko przypomina znany już z literatury przedmiotu „głód” ziemi w XV w., co wykazał dobrze na wielu przykładach Jan Wroniszewski, stwierdzając, iż skupywanie ziemi nawet z dala od centrów dóbr rodowych wiązało się z małą podażą, a zatem posiadający odpowiednie środki finansowe kupowali praktycznie „co się dało”⁸. Ponadto, co zaakcentował także M. Lubczyński, wzrost zamożności szlachty miał niewątpliwie związek z aktywnością polityczną, bo jak zauważyli już starożytni *pecunia nervus rerum*.

Praca ze wszech miar zasługuje na uważną lekturę, a wielość poruszanych wątków (np. szczegółowe informacje o rodzinach i ich majątkach), propozycje i metody badawcze oraz dobrze uzasadnione wnioski pozwalają wystawić wysoką ocenę jej Autorowi.

Piotr Kardys

DARIA BRĘCZEWSKA-KULESZA, AGNIESZKA WYSOCKA, *Sielanka bydgoska „dzielnica ogród”*, Belle époque, Bydgoszcz 2016, ss. 142, ryc. 78.

Omawiana książka jest pierwszym całościowym opisem położonej we wschodniej części bydgoskiego śródmieścia willowej dzielnicy Sielanka. To niewielkie, zajmujące 10,5 ha osiedle mieszkaniowe reprezentuje dwa odrębne style architektoniczne. Pierwszy etap budowy tego osiedla przypadł na początek XX wieku. Bydgoszcz należała wówczas do państwa niemieckiego, które wywarło wpływ na zastosowaną formę architektury, wzorującą się na nowoczesnych koncepcjach miasta-ogrodu zaprojektowanego po raz pierwszy przez Augusta Ewenezara Howarda. Pierwsza wojna światowa przerwała budowę tego osiedla. 20 stycznia 1920 r. Byd-

⁸ J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań–Wrocław 2001, s. 88–89.

guszcz znalazła się w granicach państwa polskiego. Wówczas na kształt rozpoczętej na nowo inwestycji wpływ mieli architekci polscy, którzy wprowadzili do jej architektury modernizm.

Pierwszy rozdział pracy, zatytułowany „Od angielskiego miasta-ogrodu do dzielnic-ogrodów kontynentalnej Europy” (s. 11–19), poświęcony jest koncepcji miasta-ogrodu Augusta Howarda, który swoje przemyślenia przedstawił w książce *Garden Cities of Tomorrow*. Zainteresowanie koncepcją Howarda było tak duże, że publikacja doczekała się wielu wydań. Idea miasta-ogrodu w znacznym stopniu wpłynęła na kształtowanie się ówczesnych miast, w tym także bydgoskiej Sielanki.

Rozdział drugi, „Marzenie o willi z ogrodem — o bydgoskich willach z przełomu XIX i XX wieku” (s. 19–27), traktuje o willach wybudowanych na przełomie stuleci w innych częściach Bydgoszczy. Kolejny zaś, „Nowoczesne miasto — koncepcje zagospodarowania przestrzennego Bydgoszczy i wytyczenie Sielanki” (s. 27–43), pokazuje historię powstania tytułowego osiedla — od prac planistycznych po jego budowę. Autorki uwzględniły niemieckie plany i opisy jeszcze z XIX wieku oraz źródła polskie z dwudziestolecia międzywojennego.

Ostatni rozdział, „Od podmiejskiej willi po funkcjonalistyczny dom — o architekturze Sielanki” (s. 43–65), szczegółowo omawia bryły zaprojektowanych domów i ich detale architektoniczne. Autorki zamieściły tu także krótki podrozdział „Sielanka XXI stulecia” (s. 65–70), w którym przedstawiły niezgodne z normami konserwatorskimi przebudowy i remonty budynków. Dopiero w roku 2011 uchwalono przepisy chroniące tę dzielnicę.

Pracę kończą aneksy, zawierające dokumenty dotyczące dziejów tej dzielnicy, oraz bibliografia i spis rycin. Wieńczy książkę katalog willi zbudowanych w dzielnicy Sielanka oraz spis projektujących je architektów.

Książka jest przykładem opracowania, które podejmuje skutecznie próbę wyjścia poza niszę publikacji o nadmiernie naukowym charakterze. Na solidnej podstawie naukowej prezentuje historię, ewolucję Sielanki, jej architekturę w sposób przystępny, łatwo przyswajalny, taki, który skłania do ponownej lektury.

Praca napisana jest dobrym polskim językiem, a jej wielką zaletą są liczne ilustracje budynków oraz architektonicznych detali.

Elżbieta Mazur